

Валерій Мачуський

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Розглянуто основні етапи становлення сучасного політичного режиму в Азербайджанській Республіці.

Ключові слова: політичний режим, народовладдя, опозиція, політична еліта, конституційні зміни.

Machusky V. The description of political regime of Azerbaijan Republic. The main stages of formation of modern political regime in the Azerbaijan Republic.

Key words: political regime, democracy, the opposition, the political elite, the constitutional changes.

Хвиля трансформації політичних режимів пострадянського простору серйозно вплинула на теорію демократичного транзиту, поставивши перед науковою спільнотою завдання виявлення загального та особливого в політичних змінах перехідних країн.

Вивчення політичних трансформацій в Азербайджані становить додатковий інтерес у зв'язку зі зростаючою роллю цієї держави у міжнародних відносинах. Події останніх років продемонстрували, що ця країна розглядається ключовими міжнародними акторами – Європейським Союзом,

США, Туреччиною як винятково важлива складова для впливу на пострадянський простір.

Маючи однакові базові передумови становлення державності, країни Закавказзя розійшлися у своїх внутрішньо- та зовнішньополітичних курсах. Збройні конфлікти з сусідніми кавказькими республіками, низька політична свідомість і політична апатія населення заважали становленню демократичних режимів та інтеграції всіх трьох республік (Вірменія та Азербайджан досі перебувають у стані війни). Для країн Закавказзя характерні загальні проблеми, такі як війна за втрачені території, економічна нестабільність, пов'язана з розривом економічних зв'язків між колишніми республіками Радянського Союзу і активний пошук стратегічних партнерів, таких як Європейський Союз, США та Росія. Часто саме ці країни безпосередньо впливають на розвиток політичних режимів у цих країнах.

Незважаючи на певну демократизацію (особливо це стосується Грузії після «революції троянд»), загальним по країнах Закавказзя залишається курс на становлення авторитарних режимів. Особливо це помітно в таких республіках, як Азербайджан і Вірменія. Азербайджан навіть відзначився моментом спадкової передачі президентської влади від батька до сина Алієвих. У всіх трьох країнах опозиція досить слабка і активно утискається владою, навіть у більш демократичній Грузії. У Вірменії та Грузії до складу опозиції входять переважно представники попередньої влади, які дискредитувала себе в очах виборців у період свого правління.

Азербайджанська Республіка (столиця – м. Баку, територія – 86,6 тис. кв. км, населення – 9 млн чол). Главою держави є президент. Азербайджан – президентська республіка. Президент обирається всенародним голосуванням на 5 років і призначає всіх урядових чиновників. Вищий законодавчий орган Азербайджану – однопалатні Національні збори (Мілли меджліс Азербайджану) нараховує 125 депутатів, що обирається всенародним голосуванням на п'ятирічний термін в одномандатних округах.

Ситуація в Азербайджані на початку 90-х років виявилася напруженою. Починаючи з 1988 року, у республіці спалахнув конфлікт з сусідньою Вірменією через автономну область Нагірний Карабах, який швидко переріс у затяжну війну. І хоча збройне протистояння під тиском

міжнародної громадськості вдалося до середини 90-х років нейтралізувати, між двома країнами досі зберігаються напружені відносини.

Становлення політичного режиму в Азербайджанській Республіці можна умовно розділити на три етапи: перший етап (1991–1995 рр.), етап фрагментації і реструктуризації політичного простору, і, як наслідок, можна цілком обґрунтовано виділити три його фази: «муталібівську» (вересень 1991 – травень 1992), «ельчібеєвську» (травень 1992 – червень 1993 рр.) та «алієвську» (червень 1993 – листопад 1995 рр.), другий етап (1995 – 2003) – ухвалення Конституції, який ознаменував перехід до нового етапу становлення політичного режиму в Азербайджані, стабілізації політичного процесу; третій етап (2003–2010 рр.) – приход до влади І. Алієва, який ознаменував собою системні зміни економічного контуру макрополітичної конфігурації та посилення авторитарної практики.

18 травня 1990 парламент Азербайджану обрав першого секретаря ЦК Компартії Азербайджану Аяза Муталібова президентом Азербайджану. Легітимація Аяза Муталібова сталася трохи пізніше, на виборах 8 вересня 1991 року, однак перемога була автоматичною – у виборчому бюлетені стояло тільки його ім'я, оскільки кандидати від опозиції або бойкотували вибори, або відмовилися від участі в них [1].

30 серпня 1991 Верховна Рада Азербайджану ухвалили декларацію «Про відновлення державної незалежності Азербайджанської Республіки», а вже 18 жовтня 1991 року Верховною Радою Азербайджану був прийнятий Конституційний акт «Про державну незалежність Азербайджанської Республіки». Цей документ підтримали 95% населення країни на всенародному референдумі 29 грудня 1991 року. Азербайджанська Республіка проголошувалася незалежною, демократичною, світською державою, правонаступницею Азербайджанської Народної Республіки 1918–1920 років [2].

Згідно з положеннями прийнятого Акта «Народ Азербайджану гарантує демократичний лад Азербайджанської Республіки і верховенство закону, а також утворює незалежну, світську, демократичну, унітарну державу» [2].

Формально закріплювалися основні елементи правової державності: верховенство закону, принцип поділу влади, багатопартійність, пріоритет приватної власності. У

заключній статті Конституційного акта говорилося, що він служить «осною для розробки нової Конституції Азербайджанської Республіки».

Аналізуючи основні положення Конституційного акта, можна відзначити його орієнтацію на розвиток демократичних механізмів політичного управління, націленість на створення можливостей для максимальної реалізації прав і свобод громадян.

Однак на рубежі 1991–1992 років політичний режим не зміг вибудувати інституційний фундамент політичного управління в нових умовах і втратив контроль над внутрішньополітичною динамікою. Серія військових поразок і вторгнення вірменських військ на територію Азербайджану не привели до консолідації національних політичних еліт, а навпаки, різко загострили внутрішнє протистояння.

Після знищення 26 лютого 1992 азербайджанського міста Ходжали в Нагірному Карабасі і кривавої різанини азербайджанського населення вірменськими військами за підтримки підрозділів 336-го Гвардійського мотострілкового полку військ СНД 6 березня 1992 Аяз Муталіб під тиском опозиції подав у відставку.

7 червня 1992 відбулися перші в історії Азербайджану альтернативні вибори Президента республіки. На виборах за підтримки 59,4% виборців переміг керівник націоналістичного Народного фронту Азербайджану Абульфаз Ельчібей. Друге місце з 33% голосів посів кандидат від Демократичної спілки інтелігенції Нізамі Сулейманов.

Новому президентові не вдалося стабілізувати ситуацію в країні. Азербайджанська державність перейшла у стадію дифузії і силового протистояння. Період правління Ельчібея (червень 1992 – червень 1993 р.) був відзначений подальшою деструктурацією політичного режиму. Єдиними значущими політичними кроками Абульфаза Ельчібея були: зміцнення енергетичного партнерства зі США (підготовка «контракту століття»), військово-політичне співробітництво з Туреччиною, дипломатична конфронтація з Іраном, вихід зі складу СНД і різке посилення антиросійської риторики, виведення російських військових баз з території Азербайджану.

Разом з тим, очевидний дисбаланс політичного курсу А. Ельчібея у бік Туреччини, зовнішньополітичне позиціонування ідеї тюркської солідарності не були конвертовані

в реальні політичні преференції для республіки. Невдачі у ході військового протистояння і некомпетентність уряду викликали кризу влади, внаслідок якої 4 червня 1993 року в м. Гянджі спалахнув заколот полковника Сурета Гусейнова. А. Ельчібей був усунений від влади, а його місце як виконуючий обов'язки посів тодішній спікер парламенту Гейдар Алієв.

У тому ж 1993 році відбувся черговий референдум, на якому громадяни Азербайджанської Республіки офіційно відсторонили А. Ельчібея від влади і обрали президентом Гейдара Алієва, колишнього першого секретаря ЦК Компартії Азербайджану, члена Політбюро ЦК КПРС. Незважаючи на причетність до радянської номенклатури, Гейдар Алієв користувався серед населення своєї країни повагою і авторитетом.

У травні 1994 Азербайджан, Вірменія і Нагірно-Карабаська Республіка підписали угоду про припинення вогню. Наступний ефективний крок Гейдар Алієв зробив, підписавши «Контракт століття» 20 вересня 1994 року. У «Контракті століття» були представлені 13 компаній з 8 країн світу (Азербайджан, Туреччина, США, Японія, Великобританія, Норвегія, Росія і Саудівська Аравія). Цей договір, націлений на залучення іноземних інвестицій у нафтову промисловість, мав наслідком кардинальне зміцнення зовнішніх і внутрішньополітичних позицій нового політичного режиму. Природно, що американські і західноєвропейські інвестори (і пов'язані з ними політичні кола), починаючи з 1994 року, мали стратегічну зацікавленість у довгостроковій соціально-політичній стабільності в Азербайджані [3].

Перші парламентські вибори в історії незалежного Азербайджану відбулися в 1995 році. У тому ж році 12 листопада всенародним референдумом була ухвалена Конституція Азербайджанської Республіки, що стало логічним етапом подолання системної дезорганізації політико-правового механізму в Азербайджані.

Конституція проголошувала народ Азербайджану єдиним джерелом державної влади. Вищою метою держави декларувалося забезпечення прав і свобод людини і громадянина, підкреслювалася соціальна спрямованість державної політики. Закріплювався принцип поділу влади. Встановлювалося, що президент Азербайджанської Республіки обирається на

п'ятирічний термін шляхом загальних, прямих і рівних виборів за вільного, особистого і таємного голосування. У Конституції також вказувалося, що ніхто не може бути обраний президентом Азербайджанської Республіки повторно понад два рази. Органом законодавчої влади республіки оголошувався однопалатний Міллі меджліс, що складався з 125 депутатів, які спочатку обиралися за мажоритарно-пропорційною системою. Укріплювалася система місцевого самоврядування.

Конституція Азербайджанської Республіки мала достатньо виявлену демократичну спрямованість, фіксує ряд основоположних прав і свобод, націлених на формування основ громадянського суспільства в Азербайджані. Разом з тим, можна вважати, що в основу цього документа була покладена французька конституційна модель, що раніше знайшла своє модифіковане відображення в Конституції Російської Федерації, а трохи пізніше – в конституціях ряду інших пострадянських республік (Білорусі, України, Казахстану, Вірменія і т.д.). Специфічна риса такої моделі – гіперконцентрація повноважень у руках глави держави, системоутворююча роль президентства як центрального інституту владної конструкції.

Прийняття Конституції стало інституціональним етапом, що ознаменував перехід до нового періоду становлення політичного режиму в Азербайджані – стабілізації політичного процесу та монополізації владного ресурсу (1993–2010 рр.).

У жовтні 1998 року Г. Алієв був переобраний Президентом Азербайджану на другий термін, набравши 77,7% голосів виборців. Його основний суперник Е. Мамедов здобув підтримку 11,84% громадян, які взяли участь у голосуванні. Спостерігачі ОБСЄ відзначили непрозорий характер виборчого процесу та оцінили вибори як невідповідні міжнародним стандартам.

Слід визнати, що в 1993–2003 рр. уряд систематично користувався своєю монополією на владу, щоб контролювати вибори і маніпулювати їх результатами. Згідно з висновком міжнародних і національних спостерігачів, перші парламентські вибори в Азербайджані періоду незалежності в листопаді 1995 р., президентські вибори в жовтні 1998 р. і перші муніципальні вибори в грудні 1999 р. і березні 2000 р. не відповідали прийнятим міжнародним стандартам [4].

Одним з важливих інструментів форматування режиму «керованої демократії» в республіці і концентрації політичної влади в руках Гейдара Алієва в 1993–2003 рр. став системний контроль над засобами масової інформації. Так, 6 грудня 1993 року була прийнята поправка до закону «Про засоби масової інформації» Азербайджанської Республіки, згідно з якою ЗМІ можуть піддаватися цензурі у разі, якщо викладена інформація стосується військових або державних таємниць. Однак перелік таємниць не було вказано, що дозволяло чинному режиму досить широко використовувати адміністративний ресурс, закладений у законі. Ряд експертів вважають, що нормального міжнародного іміджу нинішня влада намагається досягти не зміною ситуації з правами людини в країні, а придушенням критики у місцевих засобах масової інформації. Для цього використовуються економічний тиск і формально відмінена, але діюча політична цензура і пряме перешкодження репортерської роботи з висвітлення політичних подій, а також проведення показових судових процесів над журналістами.

Політична динаміка Азербайджану в 1993–2003 рр. говорить про авторитарний відкат, формування режиму «керованої демократії» і кулурно-персоналістської моделі політичного управління. Очевидно, тенденції соціально-політичного «відкату», перегляду підсумків пізньюрадської лібералізації були закладені ще на початку 90-х рр. минулого століття і стали прямим наслідком слабкості владно-політичної організації в 1987–1993 роках.

Необхідно враховувати, що інституціоналізація політичного режиму в Азербайджані протікала в прямому взаємозв'язку з процесом подолання системної дифузії в соціально-економічній, політичній, ментальній сферах азербайджанського соціуму. Внаслідок цього, фундаментальні завдання політичного режиму в 1993–2003 рр. акумулював антикризовий комплекс: внутрішньополітична стабілізація, міжнародна легітимація, подолання дисфункції владного механізму, економічні реформи та залучення іноземного капіталу. Формат «керованої демократії» та ситуаційне звернення до авторитарних політичних практик виступали прийнятними та ефективними механізмами, що забезпечують як позитивну макроекономічну динаміку, так і послідовність політичного курсу в умовах консервації владної монополії. При цьому

не менш гострі проблеми політичної модернізації, лібералізації, забезпечення прав людини, розвитку партійного спектра і реальної електоральної конкуренції були свідомо відсунуті на другий план, виведені з реєстру довгострокових пріоритетів правлячої еліти.

8 листопада 2000 був переобраний Міллі меджіліс. Новий склад парламенту активно включився в роботу з розв'язання економічних проблем. Незважаючи на постійний приріст внутрішнього валового продукту, велика частина населення жила за межею бідності. До 2003 року ситуацію вдалося нормалізувати, а в подальшому Азербайджан навіть лідував з економічного зростання серед країн СНД.

15 жовтня 2003 пройшли чергові президентські вибори, які стали важливим перехідним етапом у функціонуванні політичного режиму в Азербайджані. На виборах переміг син Гейдара Алієва (який зняв свою кандидатуру з причини хвороби) – Ільхам Алієв. 16 жовтня ЦВК республіки офіційно заявила, що другого туру виборів не буде, оскільки Алієв набрав 76,84% голосів виборців, які взяли участь у виборах, а його найближчий суперник Іса Гамбар – 13,97% голосів [5].

Знову були відмічені масові зловживання на виборах, але для правлячої еліти та й світової громадськості було важливо збереження стабільності в регіоні. Колишня пострадянська еліта і бізнес-кола без коливань прийняли наступника. Подібна процедура, безумовно, заклала вперше на теренах пострадянського простору, пряму передачу влади в спадщину. Ільхам Алієв, звернувши пильну увагу на розвиток економічної сфери і певну лібералізацію ринку, так чи інакше в усьому іншому продовжив курс батька. Це стосувалося і ставлення до засобів масової інформації та ставлення до опозиції. Громіздка пострадянська бюрократична машина і домінування президентської влади залишилися без змін. Це підтвердили парламентські вибори 2005 року і президентські 2008 року. Показовим у цьому сенсі референдум, проведений за ініціативи правлячої партії «Новий Азербайджан» 18 березня 2009 року. Головним результатом референдуму стала зміна статті 105 чинної Конституції (скасування обмеження обрання президентом однієї особи двома термінами). За даними ЦВК поправку схвалила переважна більшість громадян (97,1%) [6].

Таким чином, чинний президент і його оточення закладають для себе реальні можливості збереження влади на майбутнє, не проводячи змін у законодавчій системі (створюючи парламентську республіку) або пошук наступника президента.

Нинішній склад парламенту обраний в листопаді 2010 року. Більшість депутатів є безпартійними (38 депутатів) або є членами пропрезидентської партії «Новий Азербайджан» (74 депутати). Опозиційні партії також представлені в парламенті, але їх масові акції, демонстрації і мітинги, як правило, не вітаються владою, як і в багатьох інших країнах Закавказького регіону.

Безумовно, що геополітичне значення пострадянського Азербайджану важко переоцінити. Фактично він є сполучною ланкою між Кавказьким регіоном і Центральною Азією. Республіка має великі вуглеводневі ресурси. На думку американського політолога Збігнева Бжезінського, Азербайджан можна назвати життєво важливою «пробкою», яка контролює доступ до пляшки з багатствами Каспійського моря і Середньої Азії [7]. Проблематика геополітичного місця Азербайджанської Республіки в сучасній світовій і регіональній політиці набула широкого висвітлення в політичній науці. Разом з тим, істотно менше уваги приділялося трансформаційному ефекту геополітичного чинника, його здатності впливати на внутрішню динаміку і, таким чином, серйозно видозмінювати конфігурацію взаємин «влада – соціум» у республіці. При цьому політологи приділяють особливу увагу лімітрофному характеру Азербайджанської державності. Як правило, акцент робиться на геополітичну залежність Азербайджану від історичної макродинаміки, зовнішню обумовленість внутрішніх процесів. Так, П. Дарабаді пише: «на Південному Кавказі відбувалася складна позиційна боротьба між сторонами геополітичного трикутника Росія – Туреччина – Іран, яка супроводжується спілками та контрсоюзами з другорядними гравцями в особі місцевих володарів Азербайджану» [8]. Очевидно, історично закріпився статус «другорядних гравців», який мав на увазі підпорядкованість національних еліт геополітичної кон'юнктури, їх системну орієнтацію не на внутрішні соціально-політичні потреби мас, а на консервацію власного домінантного становища. Витяг політико-економічних прибутків через постійну адаптацію до зовнішніх флуктуацій змінюються

глобальними і регіональними тенденціями міжнародної політики. Такі зовнішньополітичні практики сприяли формуванню своєрідної моделі геополітичного обміну: економічні преференції і національні ресурси конвертувалися в «стратегічне партнерство». Метою такого партнерства виступала як міжнародна, так і «трансферна» політика, що транслюється ззовні в легітимацію режиму у свідомості соціального масиву – виразника суспільно-державного конструкту. В її основі незмінно лежав протекціонізм значущого геополітичного суб'єкта (Російська імперія, Британська імперія, наприкінці двадцятого століття Сполучені Штати Америки) щодо діючої азербайджанської влади. Виражений геополітичний контекст супроводжував і пострадянську політичну традицію: становлення нової державності Азербайджану (рубіж 80–90-х років минулого століття) не тільки темпорально збігалось з корінними змінами у світовій політиці – розпадом СРСР і деструктурацією біполярної системи міжнародних відносин, але і стало органічним наслідком цього процесу, його прикладної інтерпретації на субглобальному (макрорегіональному) просторі Кавказу. Таким чином, сам факт відновлення суверенної азербайджанської політики на початку 1990-х рр. виступає як похідна глобального макроісторичного ефекту – фрагментації і подальшої системної дифузії радянського геополітичного конструкту. В умовах макрорегіональної дестабілізації першої половини 90-х років минулого століття, викликаній розпадом СРСР, різко актуалізувалося суперництво глобальних (США, Росія, ЄС) і регіональних (Туреччина, Іран) акторів світової політики на Кавказі і в Каспійському регіоні. Не менш важливою обставиною становлення політичного режиму в сучасній Азербайджанській Республіці виступає регіонально-політичний фактор: розвиток пострадянського Азербайджану протікає «під знаком втрати Карабаху». «Воєнна поразка і втрата суверенітету над частиною території, – пише російський дослідник С. Маркедонов, стали чинниками, що роблять серйозний вплив на самоідентифікацію азербайджанців. Образ держави, яка зазнала «військової агресії» сусідньої країни, став центральною ідеологемою Азербайджанської Республіки» [9]. У такій кризовій ситуації чітко кристалізувалася потреба азербайджанського суспільства у встановленні ефективного державного порядку, що володіє здатністю до національної

консолідації, в тому числі через авторитарні методи і ціною відмови від форсованої демократизації імітаційного характеру. Нездатність А. Ельчібея, що декларував власну прихильність демократичному курсу, забезпечити територіальну цілісність незалежного Азербайджану, створювала серйозні передумови для делегітимації як влади в особі НФА і президента, так і монополізованою ними ідеї національної демократії. Втрата Нагірного Карабаху і зовнішньополітична неспроможність уряду активно дезорганізували політичний режим і, разом з цим, частково девальвували ліберально-модернізаційний проект, висунутий азербайджанською гуманітарною елітою в 80-ті роки ХХ століття. Під впливом зазначених зовнішніх чинників азербайджанське суспільство послідовно еволюціонувало до традиційно-персоналістської домінанти політичної свідомості, демонструючи готовність до часткового ментального обміну «демократичних» цінностей на соціально-політичну стабілізацію. І, безумовно, одним з ключових каталізаторів такого соціально-психологічного відкату, що підготував політичне середовище пострадянського Азербайджану до «керованої демократії», став Карабаський конфлікт.

1. Ваал де Т. Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. <http://www.library.cjes.ru/online/?a=con&b id=743&c id=1 0129>

2. Конституционный акт Азербайджанской Республики. О восстановлении независимости Азербайджанской Республики. - <http://www.vescc.com/view .php?id=3&lang=ru>

3. Сергиенко В. Государство – это Я. – 27.08.2003. – <http://www.continent.kz/2003/1 6/9.htm>

4. Манипуляция парламентскими выборами в Азербайджане: общий обзор. 30.10.2000 <http://www.hrw.org/russian/reports/ azerb/2000/oct/>

5. Азербайджан: предвыборная кампания не дает оснований говорить ни о свободе, ни о справедливости президентских выборов. 13.10.2003. – http://www.hrw.org/russian/press/azerb/2003/131003_elect.html

6. Азербайджан меняет Конституцию. 18.03.2009. – <http://Avwww.regnum.ru/news/1 138356.html>

7. Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы) - <http://lib.ru/POLITOLOG/AMERICA/ bzhezinskij.txt>

8. Дарабади П. Геоистория каспийского региона и геополитика современности. – Баку: Элм, 2002. – 192 с.
9. Маркедонов СМ. Феномен Азербайджана. – <http://Av\vw.intertrends.ru/tenth/013.htm>.